

CHECKLIST

DUURZAME EVENEMENTEN

INTRODUCTIE

Deze checklist helpt je om milieuvriendelijke, duurzame evenementen te organiseren, geïnspireerd door onze partners [invullen] en [invullen]. Iedereen kan op een kleine manier beginnen om evenementen duurzamer te maken – elke stap telt.

De onderstaande aspecten van duurzaamheid kunnen niet enkel worden toegewezen aan één van de dimensies van duurzaamheid (ecologie, sociale zaken, cultuur, economie). Ze moeten vanuit verschillende perspectieven worden bekeken. Evenementen zijn de perfecte gelegenheid om duurzaamheid in de praktijk te brengen en aan een breed publiek te laten zien. In deze

checklist staat ecologische duurzaamheid centraal. Inspireer je bezoekers met duurzame keuzes zoals een groene locatie, gebruik van openbaar vervoer, lokale en biologische catering, afvalscheiding, groene energie, en digitale communicatie. Werk samen met lokale duurzame bedrijven en maak bezoekers bewust van de duurzame keuzes tijdens een bezoek.

Wij geloven dat duurzaamheid meer is dan een trend – het is een manier van leven en organiseren. Samen kunnen we evenementen en locaties duurzamer maken en een positief verschil maken voor onze planeet.

Weinig moeite, veel nut

Checkpoints die gekenmerkt zijn met een pompebledje en zijn voorzien van een achtergrondkleur, hebben veel nut en kosten weinig. Dergelij-

ke checkpoints vormen een uitstekende basis voor het organiseren en uitvoeren van een duurzaam evenement.

Bijlage

De pijl verwijst naar de bijlage. Hier staan voor elk actiegebied korte teksten waarin afzonderlijke onderwerpen worden toegelicht. Verwijzingen naar internetpagina's bieden nadere informatie.

Toon lef! Alle beetjes helpen. Laat je inspireren en inspireer daarmee je bezoekers."

INHOUD

1. ORGANISATIE

2. COMMUNICATIE

3. LOCATIE

4. INKOPEN EN PARTNERS

5. MOBILITEIT

6. ENERGIE

7. ETEN EN DRINKEN

8. GRONDSTOFFEN (AFVAL)

9. WATER

10. SOCIALE DUURZAAMHEID

BIJLAGE

1. ORGANISATIE

Door duurzame concepten en instrumenten te integreren in de organisatie, creëren je een toekomstbestendige aanpak. Het behoud en de

bevordering van zowel natuurlijke als menselijke hulpbronnen vormen de kern van langdurige duurzaamheid.

GEDAAN

IN
PLANNING

Algemeen

1. Er is een algemeen duurzaamheidsplan of -strategie.
2. De uitvoering van duurzaamheidsstrategie wordt periodiek geëvalueerd
3. Duurzaamheid is een integraal onderdeel van de organisatie (alle afdelingen, projecten, etc.)
4. Er zijn één of meer medewerkers verantwoordelijk voor duurzaamheid
5. De organisatie heeft bepaalde certificaties gebaseerd op duurzaamheid
6. De organisatie is transparant over duurzame doelen, voortgang en projecten

Klimaat & milieu

Het meten en evalueren van de voetafdruk en daarmee de invloed op de omgeving en het klimaat geeft een belangrijke basis voor een duurzaam beleid. Meten is weten. Met het verzamelen van data wordt inzichtelijk gemaakt waar de meeste uitstoot plaatsvindt en waar er het beste bespaard kan worden.

7. Er is een specifiek doel en plan opgesteld aangaande het klimaat en milieu. Deze doelen en plannen zijn integraal.

In het milieu- en klimaatplan staan zaken als: duidelijke en meetbare doelen, plan van aanpak, reductiedoelstellingen

8. De directe en indirecte klimaatvoetafdruk wordt regelmatig gemeten en bepaald (stoffen, trillingen, warmte of geluiden die direct of indirect in de lucht, het water of de bodem worden gebracht).

- Directe emissies of scope 1-emissies zijn de emissies door de eigen activiteiten. Denk aan logistieke activiteiten van de eigen voertuigen, eigen stroom productie door aggregaten, etc.
- Indirecte emissies (scope 2 en 3) zijn emissies die worden veroorzaakt door andere betrokken partijen eerder in de keten:

Scope 2: Emissies die vrijkomen bij het opwekken van elektriciteit in een externe elektriciteitscentrale.

Scope 3: Alle andere indirecte emissies die stroomopwaarts en stroomafwaarts van het bedrijf vrij komen. Denk aan uitstoot van voedsel verbouwen, logistieke activiteiten door derde partijen, etc.

9. Het milieuplan en de aanpak worden gemonitored en de data wordt gebruikt om bij te sturen waar nodig.

Denk hierbij onder meer aan:

- Het bijhouden van lokale uitstoot (schadelijke stikstofverbindingen, etc.);
- Behoud van biodiversiteit.

10. Het verbruik van energie, water en materialen wordt bijgehouden.

Dit omvat: water; elektriciteit; verwarmingsenergie; papier en ander afval, ook door partners/derden.

De gegevensstatistieken over het verbruik van hulpbronnen maken het mogelijk conclusies te trekken over de consumptie per persoon en de totale consumptie per dag. Dit levert waardevolle informatie op die kan worden toegepast bij de bijsturing en verbetering van de duurzaamheid bij toekomstige evenementen.

INFOBOX

Er zijn veel mogelijkheden om de emissie van broeikasgas te verminderen, zonder er iets voor te moeten laten. Ook kleine stapjes tellen: regionale producten kopen, vaker de fiets pakken of overstappen op groene stroom. Wie bijvoorbeeld niet zonder die ene vliegreis kan, kan de veroorzaakte emissies compenseren op andere gebieden.

In principe geldt deze volgorde: eerst vermijden en verminderen, als het nodig is compenseren. Klimaat-relevante emissies kunnen worden gecompenseerd door financiële ondersteuning van internationale en nationale klimaatprojecten als energieprojecten, landbouwprojecten, herbebossing, herstel van veen- en zoutmoerassen en het behoud van bos.

Zie bijlage

11. De overgebleven onvermijdelijke emissies worden gecompenseerd.

Compenseren kan via Gold Standard CO²-compensatieprogramma's. Wereldwijd zijn hier verschillende mogelijkheden voor. Als er gekozen wordt voor deze methode dan moet er goed en kritisch gekeken worden naar de daadwerkelijke invulling en werkzaamheid daarvan. Een andere optie is om zelf een project te starten, door bijvoorbeeld bomen aan te planten. Welk type compensatie ook gekozen wordt: zorg ervoor dat experts advies leveren hoe dit het beste tot uitvoering gebracht kan worden.

Financieel

Economische efficiëntie en concurrentie zijn niet per definitie tegenstrijdig met duurzaamheid. Sociale en ecologische veranderingsprocessen vragen om nieuwe toekomstbestendige en tegelijkertijd economische concepten. Ook het imago van een bedrijf en een evenement is gebaat bij een duurzame oriëntatie – want duurzaamheid is niet langer een niche-thema, maar is in de samenleving als geheel doorgedrongen. De claim van duurzame economische groei, toenemende kostenefficiëntie en meer duurzaamheid kan echter niet altijd met elkaar in overeenstemming worden gebracht – sommige consumptiegoederen, zoals voedsel, zijn duurder als rekening wordt gehouden met ecologische en sociale aspecten en in de prijs worden doorberekend.

12. De kosten en baten van duurzame maatregelen zijn inzichtelijk.

Vaak worden hogere initiële kosten voor duurzame producten na korte tijd terugverdiend; als je de totale kosten tijdens de levensduur in overweging neemt, kun je op de lange termijn geld besparen. Een voorbeeld hiervan is LED-verlichting. Hoewel een LED-lamp ongeveer 14 keer zoveel kost als een gloeilamp, heeft hij een 50 – 100 keer langere levensduur en verbruikt hij slechts een vijfde van de elektriciteit voor dezelfde lichtintensiteit. Met een brandduur van 5 uur per dag heeft de beduidend duurder aankoop zich na 8 maanden terugbetaald.

13. Er is een duurzaamheidsbudget.**14. Subsidies worden gebruikt om onrendabele duurzaamheidsmaatregelen mogelijk te maken.**

Dit kan vanuit verschillende lagen:

- Overheid;
- Provincie;
- Gemeentes;
- Fondsen.

15. Duurzaam gedrag wordt gestimuleerd door slimme economische incentives.

Dit omvat:

- Interne CO²-beprijzing;
- Royale OV- of fietsvergoedingen;
- Geen reiskosten voor reizen met auto's op fossiele brandstof.

Team**16. Medewerkers worden betrokken bij het stellen van de duurzame doelen en planvorming.****17. Medewerkers hebben toegang tot bijscholing over duurzaamheid.**

2. COMMUNICATIE

Zowel intern als extern communiceren over duurzaamheid is van het grootste belang. Intern communiceren met het team, partners en leveranciers zorgt voor draagvlak en begrip. Hierdoor kunnen de maatregelen breder gedragen kunnen worden door de verschillende betrokken partijen. Externe communicatie van doelen, plannen, maatregelen

en voortgang naar publiek en bredere samenleving zorgen voor de nodige publieke ondersteuning. De combinatie van interne en externe communicatie zorgt ervoor dat de organisatie scherp gehouden wordt. Het draait om inspireren en activeren. Vertel het door!

GEDAAN

IN
PLANNING

Algemeen

1. De duurzame doelen en maatregelen worden zowel intern als extern duidelijk gecommuniceerd.
 - Interne communicatie: het team, partners, leveranciers, etc.
 - Externe communicatie: publiek, bredere samenleving.
2. Alle partners, bezoekers en omwonenden krijgen de mogelijkheid om feedback en suggesties te geven over doelen, maatregelen en successen.
3. De duurzame successen en uitdagingen worden zowel intern als extern na het desbetreffende evenement gecommuniceerd.
 - Interne communicatie: het team, partners, leveranciers, etc.
 - Externe communicatie: publiek, bredere samenleving.

Intern

4. Medewerkers worden regelmatig geïnformeerd over duurzame voortgang.

Extern

5. De duurzame doelstelling, maatregelen en successen worden zowel voor, tijdens als na het evenement gecommuniceerd aan de bezoekers en bredere samenleving.

Dit omvat:

 - Duidelijke en uniforme uitleg;
 - Rondleidingen "achter de schermen";
 - Infotainment;
 - Resource verbruik wordt weergegeven;
 - Workshops over duurzame onderwerpen;
 - Technische informatie over gevolgen voor klimaat en milieu;
 - Infographics (bijv. over de watercyclus).
6. Er wordt duidelijk naar het publiek gecommuniceerd over klimaatvriendelijke reisopties en het compenseren van onvermijdelijke uitstoot.
7. Er wordt duidelijk naar het publiek gecommuniceerd over het te volgen grondstoffenbeleid.
8. Tijdens het evenement wordt informatie over het lokale ecosysteem verstrekt aan de bezoekers.

INFOBOX

Het is belangrijk om het team erbij te betrekken. Maar ook bezoekers, partners, dienstverleners en buurtbewoners hebben eigen ideeën en meningen over duurzame evenementen. Het zou bijvoorbeeld goed kunnen dat je als organisator veel energie stopt in het ontwikkelen van een afwasstation voor statiegeldglazen en daarbij helemaal vergeet om borden te plaatsen hoe je dat afwasstation kunt vinden en hoe het statiegeldsysteem werkt. Het kost tijd om met mensen te praten. Zorg ervoor dat het verkrijgen van feedback stressvrij blijft door de juiste methodes te kiezen. **Zie bijlage**

3. LOCATIE

Locatiekeuze is vaak van grote invloed op de voetafdruk van een evenement of festival. Duurzame uitdagingen beginnen vaak vanuit de geografische ligging en de aanwezige faciliteiten van een locatie. Door een slimme locatie keuze

kunnen bijvoorbeeld de uitstoot van CO² verkleind worden. Kies daarom voor een locatie in de nabijheid van leveranciers, producten, het publiek en stroomvoorzieningen.

GEDAAN

IN
PLANNING

Algemeen

1. **Duurzaamheidsoverwegingen worden meegenomen in de locatiekeuze.**
2. **De locatie is gekozen op basis van de geografische nabijheid van het beoogde/gekozen publiek.**
Reisbewegingen van publiek leveren meestal tussen de 40 % en 85 % van de CO₂e voetafdruk van een evenement op. Door slimme locatie keuze kan dit percentage naar bijna 0 %. Dit wordt mogelijk als het publiek lopend, fietsend en met het (elektrisch) openbaar vervoer komt.
3. **De locatie is gekozen op basis van de nabijheid van leveranciers.**
Leveranciers maken vaak gebruik van – zeker als de reisafstand groot is – zwaar dieseltransport. Wanneer de reisafstand ingekort wordt door slimme locatiekeuze kan deze CO₂-uitstoot drastisch naar beneden gebracht worden. Daarnaast is dan inzet van HVO-UCO/TALL of elektrische vrachtwagens nodig.
4. **De locatie is gekozen op basis van de nabijheid van toereikende netstroomaansluiting.**
Met een gedegen netaansluiting kan een evenement haar stroom uit Nederlandse zon en wind betrekken. Hierdoor wordt de uitstoot van CO₂ gereduceerd en indien mogelijk naar het nulpunt worden gebracht.

Binnen (of vaste) evenement locaties

5. **De locatie heeft duurzame doelstellingen en dito maatregelen vastgesteld.**
Dit omvat:
 - Lokale vermindering van uitstoot;
 - Gedegen grondstoffenbeleid;
 - Geen gebruik van gifstoffen;
 - Heggen en bloemstroken met inheemse soorten;
 - Minder/niet maaien van gras;
 - Ophanging van nestkasten.
6. **De locatie gebruikt 100 % groene energie, eventueel met bijbehorend certificaat.**
Ware groene leveranciers van stroom wekken het lokaal op door middel van wind, water of zon.
7. **De locatie heeft een milieucertificaat**
Milieumanagementsystemen worden gebruikt door bedrijven die ervoor willen zorgen dat hun eigen bedrijf zijn milieuprestaties voortdurend verbetert.
Denk hierbij aan: www.sccm.nl/milieu-iso-14001-0

Buiten (of afgelegen) evenementenlocaties

8. Er wordt rekening gehouden met lokale (?), de milieubescherming en de doelstellingen worden ondersteund.

Denk hierbij onder meer aan:

- Ecologische systemen;
- Diersoorten;
- Biodiversiteit;
- Nationale/EU-natuurgebieden;
- Lokale uitstoot en deposities.

9. Bodemschade wordt zoveel mogelijk voorkomen.

Dit omvat:

- Slimme keuze van vervoers- en werkvoertuigen;
- Geen geulen/gaten graven indien noodzakelijk;
- Geen gebruik van giftige stoffen;
- Parkeerplaatsen alleen op verhard terrein;
- Zware voertuigen alleen op verharde wegen;
- Gebruik van rijplaten. Duidelijke regels voor eigen brouwers, leveranciers en cateraars.

10. Er is een beschermingsplan voor aangrenzende natuurgebieden.

Dit omvat:

- De grasmat;
- Bomen en wilde dieren;
- Vermijden van schade veroorzaakt door grote tijdelijke structuren, vuur, chemicaliën, verf, ontlasting, markeringen, verstrooiing (bijv. confetti, strooisel, kiezels, etc.);
- Voorkomen onnodige lichtvervuiling;
- Afstemming van lichtbronnen op de vloer;
- Geen vuurwerk;
- Geluidsisolerende maatregelen.

11. Duurzaamheid is meegenomen in het ontwerp van de camping.

Dit omvat:

- Groene kampeerzone;
- (Enkel) huurtenten met basisuitrusting;
- Hergebruik achtergelaten kampeeruitrusting;
- Bezoekers kunnen (enkel) hebruikbare materialen met statiegeld op de camping verkrijgen;
- Beloning voor het gescheiden aanleveren van grondstoffen;
- CO²-vrije bagageservice (van thuis naar camping).

INFOBOX

De ideale locatie voor een klimaatvriendelijk evenement kan eenvoudig worden bereikt met klimaatneutrale (openbare) vervoersmiddelen en wordt voor 100% verzorgd met groene stroom uit een bestaand elektriciteitsnet. Dat is een visie die nog heel ver weg is van de huidige realiteit van de infrastructurele mogelijkheden in veel regio's van het land. Ondersteun deze visie en probeer er zo goed mogelijk voor te zorgen dat klimaatvriendelijke vervoersmiddelen en energieverzorging worden aangemoedigd.

Zie bijlage

4. INKOPEN EN PARTNERS

In de rol als klant en partner kan misschien wel de grootste duurzame impact gemaakt worden. Elke keuze die organisatoren van evenementen maken – bijvoorbeeld waar ze wel en niet hun geld aan uitgeven – bepaalt

mede welke soort bedrijfsvoering wordt ondersteund. Als kwaliteits- en duurzaamheidsstandaarden worden gehanteerd bij alles dat wordt gekocht of gehuurd voor een evenement, kan een ver reikende impact op duurzame ontwikkeling in gang gezet worden

GEDAAN

IN
PLANNING

Algemeen

1. Er wordt ingekocht volgens het principe “Refuse, Reduce, Reuse, Repair, Recycle” (de R-ladder).

Refuse	Heroverweeg of iets echt nodig is en koop/gebruik het niet als het niet nodig is;
Reduce	Minimaliseer het gebruik en leen of deel zoveel mogelijk;
Reuse	Kijk of spullen te hergebruiken zijn. Hergebruik behoudt de meeste waarde in de duurzame kringloop;
Repair	Onderhoud en repareer zoveel mogelijk;
Recycle	Zorg dat de producten die niet meer gebruikt kunnen worden, worden gerecycled (dus niet downcycled) of dat ze composteerbaar zijn.

2. Bij aangaan van partnerschappen weegt duurzaamheid zwaar mee.

Partners worden vaak gekozen omdat ze iets zoals geld, voorwerpen, PR etc. kunnen bijdragen aan het evenement. Duurzaamheidscriteria of eisen zouden heel goed als een voorwaarde voor mogelijk partnerschap gehanteerd kunnen worden.

3. Bij het uitbesteden van opdrachten hebben duurzame bedrijven de voorkeur.

Denk hierbij onder meer aan:

- Korte toegangs- en transportroutes;
- Lokaal/regionaliteit;
- Mogelijkheid om producten en verpakkingen te retourneren;
- Externe milieu- en klimaatcertificering;
- Duurzaamheidsdoelstelling/plan/rapportage;
- Klimaat- en milieuvriendelijk wagenpark;
- Open en transparante houding;
- Eigen duurzame initiatieven.

4. Het voldoen aan duurzaamheidscriteria met partners is contractueel geregeld of er zijn richtlijnen afgesproken.

Denk hierbij onder meer aan:

- Drank verkrijgbaar in bulk of herbruikbare containers;
- Er wordt een afval/grondstoffenplan gebruikt;
- Materialen (vloerbedekking, roll-ups, decoratie, etc.) zijn herbruikbaar of worden minimaal hoogwaardig gerecycled;
- Toeleveringsketen voldoet aan duurzame normen;
- Efficiënt gebruik van energie en water;
- Lokale/regionale dienstverleners hebben de voorkeur;
- Naleving van anti-discriminatie modellen;
- Naleving van gezondheids- en veiligheidsvoorschriften.

5. Er zijn voordelen voor duurzame leveranciers en dienstverleners.

Denk hierbij onder meer aan:

- Financiële voordelen;
- Toewijzing stand/tentlocatie;
- Positieve PR;
- Meerjarige contracten.

6. Bij het huren en/of kopen van apparatuur/voertuigen/spullen wordt duurzaamheid zwaar meegewogen.

Denk hierbij onder meer aan:

- Energiegebruik;
- Circulair materiaal gebruik (R-ladder);
- Duurzame festivaltenten.

INFOBOX

Wie niet weet waar een product vandaan komt en hoe het geproduceerd werd, moet vertrouwen op keurmerken en labels. Deze helpen onderscheid te maken tussen betere en slechtere producten. Er zijn echter te veel labels op de markt die producten (en dienstverlening) kwalificeren als bijzonder duurzaam, milieuvriendelijk, sociaal of van hoge kwaliteit. Zelfs oudgediende duurzaamheids-specialisten verliezen in deze jungle van keurmerken gemakkelijk het overzicht. Maar er is een lichtpuntje: er zijn internetportals waar keurmerken voor heel veel producten gepresenteerd en beoordeeld worden.

Zie bijlage

Sponsor- en productiematerialen

7. **Bij het huren en/of kopen van apparatuur/voertuigen/spullen wordt duurzaamheid zwaar meegewogen.** Hierbij geldt de R-ladder van het circulair materiaalgebruik. En voor deze materialen geldt eigenlijk altijd de eerste R: niet echt nodig dus "refuse" geldt niet. En als het toch echt moet, gebruik dan de volgende R's uit de ladder. Dit omvat:
 - Producten die lang gebruikt kunnen/zullen worden;
 - Geen wegwerpproducten;
 - Niet (afzonderlijk) verpakt in plastic;
 - Gemaakt van milieuvriendelijk materiaal;
 - Voorzien van een keurmerk (eco-label, biologische zegel, Fairtrade zegel);
 - Lokaal/regionaal geproduceerd;
 - Geen specifieke branding om herbruikbaarheid te vergroten.
8. **Merchandise en crew t-shirts zijn gemaakt van duurzame materialen.**
9. **Duurzaamheid wordt als voorwaarde gehanteerd voor al het print- en drukwerk.** Hierbij geldt de R-ladder van het circulaire materiaal gebruik. En voor drukwerk geldt tegenwoordig eigenlijk altijd de eerste R – "refuse" doe het dus niet. Er zijn alternatieven:
 - Communicatie via digitale programmaboekjes / app / e-mail / socials
 - Digitaal registratieproces / ticketing
 En als het toch echt moet, gebruik de volgende R's uit de ladder. Dit omvat:
 - Communicatie via digitale programmaboekjes/app/email/socials
 - Drukwerk met zo min mogelijk materiaal (kleine oplage, klein formaat, dubbelzijdig) op milieuvriendelijk papier met milieuvriendelijke inkt door regionale en erkende duurzame printers
 - Generiek drukwerk zodat deze meerdere jaren gebruik mogelijk is
10. **Duurzaam gebruik van banners.** Hierbij geldt de R-ladder van het circulaire materiaal gebruik. En voor banners geldt vaak de eerste R ("refuse"): doe het niet. En als het toch echt moet, gebruik de volgende R's uit de ladder. Dit omvat:
 - Generiek ontworpen om herbruikbaar te zijn;
 - PVC/andere weekmakers en gifstoffenvrij;
 - Duurzame materialen;
 - Upcyclen/recyclen als ze niet worden hergebruikt;
 - Spaarzaam gebruikt op centrale locaties.

Ontwerp en decoratie evenemententerrein

11. Er wordt samengewerkt met verhuurbedrijven van decoratieve- en inrichtingsmaterialen. Hier geldt dat de decoratie en het ontwerp van het evenemententerrein het beste samen met een circulair georiënteerd ontwerp-/bouw-/verhuurbedrijf gedaan kan worden. Hierdoor kan zoveel mogelijk hoogwaardig hergebruik van decoratiematerialen worden bereikt en zoveel mogelijk afval worden voorkomen.
12. Bij boeken van externe shows/producties is het duurzaam gebruik van rekvisieten en decoraties een voorwaarde. Het gebruik van een duurzame overeenkomst, infoblad of rider kan hierbij duidelijkheid verschaffen voor de externe partij.
13. Bij aankoop van alle bouw- en decoratiematerialen wordt duurzaamheid als voorwaarde gehanteerd. Hierbij geldt de R-ladder. Dit omvat producten die:
 - Lang gebruikt kunnen/zullen worden, dus geen wegwerpproducten (geen verse bloemen, single-use tielwraps, etc.)
 - Niet (afzonderlijk) verpakt in plastic, gemaakt van milieuvriendelijk materiaal;
 - In het geval van hout een certificaat voor aanplanten van bomen hebben;
 - Voorzien zijn van een keurmerk (eco-label, biologisch zegel, Fairtrade zegel);
 - Lokaal/regionaal geproduceerd zijn;
 - Geen specifieke branding hebben om herbruikbaarheid te vergroten.

5. MOBILITEIT

Mobiliteit is de sector waar evenementen de grootste vermindering van hun CO²-voetafdruk kunnen bereiken. Voor de meeste evenementen zorgt mobiliteit voor zo'n 40 % tot 85 % van hun totale uitstoot. Tegelijkertijd zien veel evenementen mobiliteit ook als de sector waar ze

moeilijk grip op kunnen krijgen. Verreweg het grootste deel van CO²-uitstoot van mobiliteit komt namelijk van de reisbewegingen van het publiek. Dit omdat het publiek met grote aantallen (fossiel aangedreven) auto's naar het evenement komt.

GEDAAN

IN
PLANNING

Algemeen

1. De locatie voor het evenement is gekozen met duurzame reis- en transportmogelijkheden als voorwaarde. Denk hierbij onder andere aan:

- Korte afstand/centrale ligging t.o.v. de bezoekers;
- Goede verbinding met openbaar vervoer;
- Mogelijkheid gebruik collectieve pendeldienst (bijv. naar een treinstation);
- Goede bereikbaarheid lopend/per fiets (zorg dragen voor veilige verkeerssituatie, fietsenstallingen);
- Deeltaxi's;
- Slimme locatiekeuze bij accommodaties om te overnachten;
- Korte transportroutes van toeleveranciers.

Publiek- medewerker en artiestenreizen

2. Duurzaam reizen voor het publiek wordt aangemoedigd. Reisbewegingen van bezoekers richting evenementen zijn de grootste veroorzaker van het uitstoten van broeikasgassen. Zet dus sterk in op de vermindering hiervan. Denk hierbij aan:

- Hybride opzet van evenement (zowel online als offline waardoor een deel van publiek thuis/lokaal kan blijven);
- Beloning (gratis ticket/korting op ticket) voor duurzaam reizenende bezoekers (lopen, fietsen, openbaar vervoer, pendeldiensten, elektrische auto);
- In de ticketprijs de kosten van een duurzame reis meenemen (en dat geld besteden aan overige duurzame reisoplossingen);
- Gratis parkeerplekken dichtbij evenement, specifiek voor duurzame vervoersmiddelen;
- Aanvang en einde afstemmen op de tijden van openbaar vervoer;
- Faciliteren van elektrisch/HVO-UCO pendelbussen, vertrekkend vanaf handige plekken;
- Met de communicatie sterk inzetten op schoon vs. "vies" reizen, etc.
- Bevorderen van deelmobiliteit (carsharing/carpoolen etc.);
- Voorkeur volledig bezette auto's op parkeerplaats (parkeerkosten, minder plekken, verder weg).

INFOBOX

Met betrekking tot de heen- en terugreis van bezoekers bestaat er een groot potentieel om CO²-emissies te besparen. De belangrijkste veroorzaker is de auto. Wie helemaal niet reist, maar digitaal deelneemt, is bijzonder klimaatvriendelijk bezig. Maar digitale evenementen kunnen ontmoetingen tussen mensen niet vervangen. Echter, bijzondere informatiebijeenkomsten, conferenties en (team-) vergaderingen – dus alles waar het uitwisselen van informatie op de voorgrond staat – werken ook digitaal goed. Ze verminderen emissies en besparen tijd. Om mensen ertoe te brengen om hun auto te laten staan, moeten ze van zichzelf uit gemotiveerd zijn of het (digitale) alternatief is aantrekkelijker, voordeliger en comfortabeler.

Zie bijlage

3. Onduurzaam reizen wordt ontmoedigd.

Dit omvat:

- Geen/minder parkeerplekken voor fossiele auto's, of verder gesitueerd van het evenement;
- Hoge parkeerkosten (hiermee kan tenminste de uitstoot worden gecompenseerd);
- In de communicatie sterk inzetten op schoon vs "vies" reizen, etc.

4. Er wordt gewerkt met duurzame reiscriteria voor medewerkers/artiesten. Dit omvat:

- Opstellen van reiscriteria voor artiesten en eigen medewerkers (fossielvrij transport, gebruik openbaar vervoer, nooit vliegen onder de 750/500km);
- Faciliteren fossielvrij vervoer (elektrische pendelbussen, huur/leenfietsen, etc.);
- Financiële incentives (denk aan fossielvrije kilometervergoeding, openbaar vervoer abonnementen, elektrische deelauto abonnementen, etc.).

Vrachttransport

5. Al het vrachttransport wordt zo duurzaam mogelijk georganiseerd. Dit omvat:

- Korte afstand/centrale ligging t.o.v. de leveranciers, lokale leveranciers krijgen voorrang;
- Efficiënt laden van vracht;
- Fossielvrij vrachttransport (fiets, elektrisch, duurzame biobrandstof HVO-UCO/TALL) wordt gestimuleerd d.m.v. premies, langere contractafspraken, faciliteren oplaad en biobrandstof tankplekken;
- PR.

6. Er worden criteria gebruikt voor duurzaam transport van leveranciers. Dit omvat:

- Opstellen duurzame transportcriteria (fossielvrij, elektrisch, gebruik van duurzame biobrandstof (HVO-UCO/TALL,);
- CO²-compensatie volgens de Gold Standard.

6. ENERGIE

De wereldwijde energievraag stijgt snel, maar helaas wordt een groot deel van de energie nog steeds uit fossiele bronnen opgewekt. Energie (stroom in dit geval) is voor de meeste evenementen onontbeerlijk. Voor buitenevenementen ligt de uitstoot van de stroom voorziening doorgaans tussen 5 % en 15 % procent van de totale

voetafdruk. Deze uitstoot komt meestal voort uit dieselaggregaten en/of elders geproduceerde fossiele stroom. Dit actiegebied gaat over hoe deze uitstoot omlaag gebracht kan worden. Dit kan mede door het verminderen van de vraag, het verhogen van de efficiëntie van het gebruik en door duurzaam opgewekte stroom toe te passen.

GEDAAN

IN
PLANNING

Algemeen

1. **Er wordt spaarzaam omgegaan met stroom.** Dit omvat:

- Afwegen of het gebruik van specifieke elektrische apparaten noodzakelijk is;
- Zuinige apparaten (kies het juiste energielabel voor LED lampen, digitale versterkers, koelingen, infrarood verwarming, horeca-apparaten, etc.);
- Apparaten uitschakelen indien ze niet gebruikt worden;
- Gebruik van bewegingsmelders en timers;
- Geen verwarming buiten;
- Geen open koeling;
- Afgiftesystemen met droge koeling;
- KWH afrekenen voor cateraars en productie;
- Andere incentives om lager stroomgebruik te bevorderen.

2. **Er wordt gebruik gemaakt van een slim stroomplan.** Omdat er vaak weinig kennis is van het exacte stroomverbruikprofiel, worden er in deze gevallen – voor de zekerheid – te veel en te grote aggregaten en bekabeling toegepast. Hierdoor wordt onnodig veel materieel gehuurd, getransporteerd en worden teveel fossiele brandstoffen gebruikt. Slimme stroomplannen stemmen de exacte stroomvraag af op de stroomopwekking en distributie, waardoor ze tot grote besparingen kunnen leiden.

3. **Het stroomgebruik en de opwek van stroom worden gemeten.** Door op nauwkeurige wijze het genereren en verbruiken van stroom te meten en het gevraagd vermogen bij te houden, wordt het mogelijk om het stroomplan te optimaliseren. Dit plan omvat:

- Verbruik van de generatoren;
- Absoluut verbruik;
- Piekverbruik;
- Gemiddelde consumptie;
- Gebruik per afnemer;
- Bijhouden logboek.

© MEREL TUK – Energiecampus

INFOBOX

Met betrekking tot de heen- en terugreis van bezoekers bestaat er een groot potentieel om CO₂-emissies te besparen. De belangrijkste veroorzaker is de auto. Wie helemaal niet reist, maar digitaal deelneemt, is bijzonder klimaatvriendelijk bezig. Maar digitale evenementen kunnen ontmoetingen tussen mensen niet vervangen. Echter, bijzondere informatiebijeenkomsten, conferenties en (team-) vergaderingen – dus alles waar het uitwisselen van informatie op de voorgrond staat – werken ook digitaal goed. Ze verminderen emissies en besparen tijd. Om mensen ertoe te brengen om hun auto te laten staan, moeten ze van zichzelf uit gemotiveerd zijn of het (digitale) alternatief is aantrekkelijker, voordeliger en comfortabeler.

Zie bijlage

4. **Stroomvoorziening wordt gekozen op basis van Net-Bat-Gen-principe.** Dit principe houdt in dat ten eerste getracht wordt om alle benodigde stroom uit een netaansluiting te verkrijgen (liefst op basis van Nederlandse zon- en windenergie). Als de aansluiting niet groot genoeg blijkt, kan een combinatie met grote batterijen gemaakt worden. En pas als de aansluiting en batterijen niet voldoende blijken, komen aggregaten (minimaal op duurzame biobrandstof HVO-UCO/TALL) in beeld, om aan het laatste gedeelte van de stroomvraag te voldoen.
5. **Wanneer er aggregaten nodig zijn, draaien deze uitsluitend op fossielvrije brandstof.** Er bestaan veel verschillende biobrandstoffen die lang niet allemaal duurzaam te noemen zijn. Toch is het van groot belang om duurzame biobrandstoffen te gebruiken. Kies daarom voor brandstoffen zoals HVO-UCO of HVO-Tall die 85 % CO²-besparing realiseren. Deze brandstoffen worden gemaakt van reststromen uit de papierindustrie (Tall) en gebruikte kookolie (UCO) waardoor ze de biodiversiteit, landbouwgrond en voedselprijzen niet in de weg zitten.
6. **Er wordt "echte" groene stroom gebruikt uit netaansluiting of grote batterijen.** Wanneer er stroom uit batterijen of netaansluiting wordt gebruikt (zelfs als dit kolen/gasstroom betreft), betreft dit een veel lagere CO²-uitstoot dan fossiele diesel aggregaten, voortkomend uit verschil in efficiëntie. Maar nagenoeg CO²-neutraal wordt het pas als er ook daadwerkelijk "echte" groene stroom wordt ingekocht. "Echte" groene stroom is in Nederland opgewekte zonne- en windenergie, of alles wat op de energieleveranciers ranking een 8 of hoger scoort (zie www.wisenerland.nl/duurzaamheid-nederlandse-energieleveranciers/). Er kan ook energie opgewekt worden op de evenementlocatie door bijvoorbeeld zonnepanelen en kleine windmolens toe te passen.

7. ETEN EN DRINKEN

Duurzame voeding is steeds belangrijker geworden voor moderne evenementen. Bezoekers verwachten meer dan een broodje beenham en een patatje. Doordat het voedingssysteem een complexe aansluiting van kweken, produceren, verwerken, distribueren, conserveren en bereiden is het lastig om de sociale -en milieupact in beeld te brengen. Maar om de klimaatim-

pact van het huidige voedsel systeem te verminderen – huidige globale uitstoot is zo'n 20% tot 30% van de totale CO² uitstoot – is dit van het grootste belang. We moeten gaan bijsturen en de evenementen sector kan dit doen door duurzamere keuzes te maken en zo ook de producenten, handel en de bezoekers mee te nemen in de transitie naar een duurzaam en regeneratief voedsel systeem.

GEDAAN

IN
PLANNING

Algemeen

1. **Er is kraanwater beschikbaar.** Het faciliteren van kraanwater op evenementen vervangt de behoefte aan wegwerpflessen met water en dit voorkomt een grote hoeveelheid onnodig plastic afval, transport en CO²-uitstoot. Kraanwater kan aantrekkelijker gemaakt worden door er bijvoorbeeld smaakmakers, siroop, kruiden of thee aan toe te voegen. Ook kan gekozen worden om het water te verkoelen, verwarmen of carboniseren. Hierdoor kunnen wellicht frisdranken volledig vervangen worden.
2. **Het eten en drinken is duurzaam geproduceerd.** Dit omvat:
 - Regeneratief;
 - Natuurinclusieve landbouw;
 - Biologisch;
 - Fairtrade;
 - Lokaal/regionaal;
 - Seizoensgebonden.
3. **Er worden voornamelijk plantaardig, regionale en seizoensgebonden gerechten aangeboden.** De milieu-impact van dierlijk vlees en zuivel uit de industriële landbouw is enorm in vergelijking tot het plantaardige voedsel. Het verminderen of schrappen van dierlijk vlees en zuivel draagt daarom bij aan het verminderen van CO²-uitstoot en het verbruik van water. Het aanbieden van vegetarische, plantaardige producten als hoofdproduct (niet als alternatief voor dierlijke producten) heeft dan ook de voorkeur.
4. **Vis heeft een keurmerk dat beschermt tegen overbevissing.** Keurmerken hiervoor zijn onder meer MSC/ASC, Soil Association, Naturland Aquekultur/Wildfish en GGN Certified Aquaculture.

INFOBOX

Onze voeding maakt een vijfde van de broeikasgassen uit die ieder van ons uitstoot. Wat er op het bord komt, maakt dus wezenlijk verschil voor de persoonlijke klimaatbalans en die van het evenement. Klimaatvriendelijk eten betekent: minder dierlijke en meer plantaardige levensmiddelen gebruiken. Verse producten kopen die zo min mogelijk bewerkt zijn en het vermijden van diepvrieseten. Koop seizoensgebonden groente en fruit, het liefst van de koude grond. Kies voor regionale producten kiezen en vermijd per vliegtuig of schip geïmporteerde levensmiddelen.

Zie bijlage

5. Voedselverspilling wordt voorkomen. Dit omvat:
 - Geoptimaliseerde recepten en werkprocessen;
 - Lagere marges;
 - Mogelijkheid voor gasten en/of medewerkers om restjes mee te nemen (Doggy Bag);
 - Samenwerking met initiatieven zoals TooGoodToGo, InStock of de Voedselbank;
 - Crewcatering kookt met overgebleven eten van publiekscaterers.
6. Er wordt nagegaan hoe groot de ecologische voetafdruk van het voedsel is. Om de voetafdruk van voedsel naar beneden te krijgen, is het belangrijk om een nauwkeurig beeld te krijgen van voedselverspilling en diens CO²- voetafdruk. Dit kan gedaan worden door inkooplijsten, reststromen en verkooplijsten naast elkaar te leggen.
7. Er zijn duurzaamheidscriteria voor caterers. Dit omvat:
 - Regeneratief;
 - Natuur-inclusief;
 - Biologisch;
 - Fairtrade;
 - Lokaal/regionaal;
 - Seizoensgebonden;
 - 2040 Dieet;
 - Kleine CO²-voetafdruk.
8. Er zijn duurzaamheidscriteria voor de brouwer/drankleverancier. Dit omvat:
 - Regeneratief;
 - Natuur-inclusief;
 - Biologisch;
 - Fairtrade;
 - Lokaal/regionaal;
 - Kleine CO²-voetafdruk, carbon credit systeem;
 - Herbruikbare bekertjes.

8. GRONDSTOFFEN (AFVAL)

Grote hoeveelheden afval vervuilen het milieu en afvalverbranding pompt de atmosfeer vol met CO₂ en overige schadelijke uitstoot. Tegelijkertijd raken grondstoffen uitgeput door overconsumptie. De oplossing voor deze twee problemen heet de circulaire samenleving. Hierin laten gesloten kringlopen de materialen/grondstoffen

continu hergebruiken, waardoor afval geraakt tot een grondstof voor een ander, nieuw product. Evenementen kunnen een voortrekkersrol vervullen in deze circulaire transitie door spullen langer te gebruiken en steeds meer materialen-cirkels te sluiten.

GEDAAN

IN
PLANNING

Algemeen

1. Er wordt ingekocht volgens het principe “Refuse, Reduce, Reuse, Repair, Recycle” (de R-ladder).

De R-ladder

Refuse	Heroverweeg of iets echt nodig is en koop/gebruik het niet als het niet nodig is;
Reduce	Minimaliseer het gebruik en leen of deel zoveel mogelijk;
Reuse	Kijk of spullen te hergebruiken zijn. Hergebruik behoudt de meeste waarde in de kringloop;
Repair	Onderhoud en repareer zoveel mogelijk in plaats van over te gaan tot een nieuwe aanschaf;
Recycle	Zorg dat de producten die niet meer gebruikt kunnen worden, worden gerecycled (dus niet gedowncycled) of dat ze composteerbaar zijn.

2. Er is een grondstoffen- en/of afvalbeleidsplan. Het doel van het grondstoffenplan is om uiteindelijk geen afval meer te hebben en alleen nog maar grondstoffen (schone en goed recyclebare reststromen). Dit omvat:

- Type, hoeveelheid, herkomst per verbruikslocatie;
- Kwantificering van hoeveelheden reststromen/afval en verzameling van kerncijfers;
- Doelstellingen om circulair te worden en dus afval te verminderen tot het nulpunt;
- Schriftelijke informatie en/of training voor alle deelnemers;
- Informatie voor bezoekers en signing;
- Herbergen van inzamelpunten in het siteplan, ook backstage en op het buitenterrein;
- Overeenkomst met verwerker van grondstoffen;
- Schoonmaakplan voor het terrein (zowel geldend tijdens en na het evenement).

3. Er wordt een restmaterialen analyse gemaakt. Hierin wordt bijgehouden hoeveel er van elke reststroom (glas, papier, etc.) is ingezameld en wordt aangeleverd aan de verwerker.

4. Single use plastics worden niet gebruikt.

Dit omvat onder meer bекers, servies, bestek, confetti(kanonnen), ballonnen, streamers, rietjes, etc. Hiervoor zijn veel alternatieven beschikbaar. Denk hierbij aan herbruikbare glazen met statiegeldsysteem, herbruikbaar servies (Re-use). Indien deze opties niet beschikbaar/toepasbaar zijn, kan gekozen worden voor composteerbare alternatieven. Wel moet de composteerbare reststroom schoon worden ingezameld en bij een verwerker kunnen worden aangeleverd die GFT/SWILL kan verwerken tot compost.

© MEREL TUK - Energiecampus

© MEREL TUK - Cycle up hub

5. **Het circulair omgaan met materialen is contractueel geregeld met leveranciers/dienstverleners.**

Dit omvat:

- Huur i.p.v. koop;
- Levering in bulk en in herbruikbare containers;
- Verpakkingsafval wordt terug meegenomen;
- Professionele recycling van teruggenomen materialen;
- Scheiding en aanleveren van schone reststromen.

6. **Eigen opslag gaat volgens duurzaamheidscriteria.** Dit omvat:

- De kwaliteit van de materialen wordt gecontroleerd;
- Samenwerking met verwerkende partijen met betrekking tot het recyclen van materiaal;
- Er is een catalogus van de inventaris beschikbaar;
- Materialen/spullen worden eventueel beschikbaar gesteld voor gebruik/verhuur door derden.

7. **Er wordt opgelet of zaken als sigarettenpeuken op de juiste wijze worden weggegooid.** Sigarettenpeuken zijn zwaar giftig voor de omgeving, hebben jaren nodig om uit elkaar te vallen en zijn heel lastig achteraf op te ruimen. In opruimacties op stranden van de Noordzee staan sigarettenpeuken doorgaans in de top tien van meest gevonden voorwerpen. Meer dan 7000 (!) verontreinigende stoffen belanden in het milieu zodra een sigarettenpeuk zwerfafval wordt.

Om te voorkomen dat peuken in het milieu terechtkomen kun je denken aan:

- Algeheel rookverbod of specifieke rookzones;
- Plaatsen van ruim voldoende asbakken.
- Verkopen/weggeven mobiele/zak asbakken
- Peuken verzamel/opruim teams

8. **Zwerfafval wordt ook in de nabijheid van het terrein voorkomen.** Dit omvat:

- Afvalbakken opstellen langs de hoofdroutes;
- Informatieborden plaatsen voor bewustwording;
- Inzetten van speciale teams die tijdens en na het evenement afval opruimen.

INFOBOX

Afvalvermijding en -verwijdering is een tophema voor duurzame evenementen. Het beste afval is het afval dat helemaal niet ontstaat.

In supermarkten en ook op evenementen vind je vaak verondersteld composteerbaar plastic. Dit materiaal zorgt voor veel misvattingen en het is geen milieuvriendelijk alternatief voor gebruikelijk plastic. Het kan niet worden gecomposteerd in de gebruikelijke installaties – en al helemaal niet ergens langs de weg. Maak als dat mogelijk is altijd gebruik van herbruikbare producten. Als je toch wegwerpverpakkingen gebruikt, let er dan op dat je het goed weggooit. Als je twijfels hebt, bespreek het dan met het afvalbedrijf.

Zie bijlage

9. WATER

Water is essentieel voor al het leven op aarde. Zout water is er in overvloed en is een thuis voor een essentieel ecosysteem dat op de rand van instorten staat. Zoet water is er veel minder en met het smelten van de grote ijsvlakten wordt dit nog schaarser. Drinkbaar zoet water is een

ondergewaardeerd goed, waar veel werk, energie en tijd in zit. Voor evenementen is het belangrijk om zuinig met drinkwater om te gaan en tegelijk voorzichtig te zijn met oppervlaktewater en waterecosystemen.

GEDAAN

IN
PLANNING

Algemeen

1. **Met drinkwater wordt zuinig omgegaan.** Dit omvat:
 - Kraanwater wordt indien mogelijk niet gebruikt voor het spoelen van het toilet, de bewatering etc.;
 - Waterbesparende middelen worden ingezet: zuinige kranen, douchekoppen, drukkranen, etc.
2. **Afvalwater wordt correct afgevoerd.** Dit omvat:
 - Geen afvalwater in natuurlijke ecosystemen;
 - Aansluiting op riolering of mobiele opslag;
 - Verwerking door waterzuivering;
3. **Schoonmaakmiddelen zijn milieuvriendelijk.** Dit omvat:
 - Schoonmaakmiddelen die biologisch afbreekbaar en duurzaam gecertificeerd zijn;
 - Geen reinigings- of ontstoppingsmiddelen met gevaarlijke stoffen;
 - Lage dosering, rekening houdend met de inwerktijd;
 - Gebruik van concentraten.

Drinkwater

4. **Alleen drinkwater uit de kraan wordt aangeboden (om te drinken).** Dit omvat:
 - Kraanwater is lekker, gezond en goedkoop;
 - Toevoegingen als koolzuur, siroop, smaak, (ijs)thee etc. maken het verkoopbaar;
 - Geschonken in herbruikbare flessen;
 - Kraanwater maakt wegwerpflesjes water en frisdrank overbodig.

Grijswater (spoelwater, barwater, douchewater, etc)

5. **Grijswater dat relatief schoon is wordt hergebruikt.** Dit omvat:
 - Spoelwater van bars kan zonder veel moeite voor het spoelen van het toilet gebruikt worden;
 - Met basale filtering kan grijswater voor het spoelen van het toilet worden ingezet.

Zwartwater (toilet afvoerwater)

6. **Duurzaamheid weegt zwaar bij keuze sanitaire voorzieningen.** Dit omvat:
 - Droge composttoiletten (gescheiden fecaliën en urine opvang voor maximale terugwinning nutriënten en watergebruik op een nulpunt);
 - Natte compost toiletten;
 - Vacuüm toiletten;
 - Dixi's met milieuvriendelijke sanitaire toevoegingen;
 - Watergespoelde (op basis van regen- grond- of spoelwater) toiletten met waterbesparende techniek: urinoirs, waterbesparende kranen, drukkranen, spoel-stopknop, etc.

INFOBOX

Tips om milieuvriendelijk te reinigen:

- Niet lang wachten, fresh Dirt kan eenvoudiger worden verwijderd.
- Altijd letten op hygiëne en het liefst geen desinfectiemiddelen gebruiken.
- Reinigingsmiddelen zuinig doseren.
- Minder is meer: je hebt niet voor elk oppervlak een speciaal poetsmiddel nodig. Maak gebruik van concentraten met het ecolabel "Eurobloem".
- Bewaar reinigingsmiddelen altijd veilig, dus buiten bereik van kinderen (en water)

Zie bijlage

10. SOCIALE DUURZAAMHEID

Duurzaamheid is sociaal! Dit houdt in dat duurzaamheid de mogelijkheid biedt om iedereen gelijke mogelijkheden, kansen en beloningen te bieden om zo de duurzaamheid van diens gebruik te bevorderen. Het heeft veel te maken met algemeen welzijn en de eerlijke verdeling van

middelen en het houdt niet op bij landsgrenzen. Evenementen hebben het potentieel om de veranderingsprocessen op gang te brengen die zo dringend nodig zijn in de samenleving. In dit deel van de checklist wordt vanwege complexiteit van het onderwerp slechts een paar basisprincipes van sociale duurzaamheid genoemd.

GEDAAN IN
PLANNING

Algemeen

1. **Discriminatie in iedere vorm wordt voorkomen.** Dit omvat:

- Mission statements en richtlijnen;
- Iedereen heeft toegang tot dezelfde diensten en aanbiedingen;
- Anti-discriminerend ontwerp van de evenementenlocatie (borden op de evenementenlocatie in gendergevoelige taal, unisekstoiletten, geïntegreerde (niet-geïsoleerde) ruimtes voor mensen met een handicap, vermijden van flirkerende lichten in verband met epilepsie, etc.)

2. **Bij het samenstellen van het team wordt rekening gehouden met sociale diversiteit.** Dit omvat:

- Diversiteit van het team;
- Diverse selectie van exposanten, sprekers en artiesten;
- Barrièrevrije en anti-discriminerende PR.

3. **Diversiteit wordt benadrukt als toegevoegde waarde en verschillende ervaringen en vaardigheden worden praktisch toegepast.**

4. **Verschillende (doel)groepen worden aangesproken en krijgen de kans om mee te doen.** Dit omvat:

- Meertalige aanbieding;
- Aanbiedingen voor jonge ouders en kinderen en senioren.

5. **De evenementlocatie is barrièrevrij ontworpen.**

De ruimtelijke randvoorwaarden zijn belangrijk voor inclusie. Ze moeten het mogelijk maken dat niemand wordt uitgesloten, welke fysieke beperking die persoon ook mag hebben. Toegankelijkheid heeft vooral betrekking op structurele en technische aspecten. Dit omvat:

- Paden naar de evenementlocatie (bijv. specifieke opritten en parkeerplaatsen voor gehandicapten);
- Ontwerp van de evenementlocatie (bijv. ramps, parkeerplaatsen voor invaliden, verstelbare lessenaars, geleidehonden toelaten);
- Communicatie- en oriëntatiesystemen voor doven en slechtzienden;
- Vraag aan bezoekers naar ondersteuningsbehoeften en begeleidende omstandigheden;
- Aankondiging van obstakels en ondersteunende maatregelen ter plaatse.

6. **Uiteraard werkt het team in overeenstemming met de geldende ARBO-wetten.** Dit omvat:

- Geluidsbescherming, beschermende kleding;
- Arbeidsovereenkomsten en bijbehorende diensten, bijv. zwangerschapsverlof en bescherming tegen ontslag;
- Naleving van werk- en pauzetijden.

INFOBOX

Het bevorderen van veelzijdigheid betekent concreet dat er meerdere nationaliteiten en generaties deelnemen. Gelijkheid van mannen en vrouwen en het gegeven dat mensen met een handicap en verschillende seksuele oriëntaties geïntegreerd worden. Hoe gaat dat in zijn werk? Probeer overall mee te denken over veelzijdigheid. Let bijvoorbeeld op een evenwichtige verdeling van de seksen op het podium. Let er bij de keuze van de cateraar op of er een voldoende aanbod van vegetarisch, veganistisch en halal eten is. Probeer tieners en senioren op te nemen in het team van vrijwilligers.

Zie bijlage

BIJLAGE

Hier vind je nadere informatie, voorbeelden en links naar thema's die samenhangen met de betreffende actiegebieden. Deze verdieping helpt om de thematiek beter te begrijpen en de toepassing van de checklist te vereenvoudigen.

➤ **naar 1.1: Er is een concept, een mission statement of een strategie voor meer duurzaamheid.** Maak je geen zorgen, je hebt geen academisch diploma of een consultancybureau nodig om een duurzaamheidsstrategie te ontwikkelen. Duurzaamheid omvat heel veel thema's. Wat de wereld beter maakt, is echter niet alleen gebaseerd op theorie: het krijgt vorm in de praktijk. We moeten onze kennis omzetten in daden en hiervoor heb je een duidelijke focus en een stabiel doel nodig. Dit helpt om de uitdagingen die voor je liggen aan te kunnen pakken. Elk klein stapje telt.

Een strategie helpt je om...

- de wezenlijke thema's en doelen voor je eigen evenement vast te leggen; maatregelen te ontwikkelen hoe deze doelen bereikt kunnen worden; te communiceren wat je hebt gedaan en hebt gepland.

Maar hoe?

Om te beginnen kun je het beste met je team rond de tafel gaan zitten en samen overleggen: wat is voor ons relevant en wat kunnen wij beïnvloeden?

Vragen die je je hierbij kunt stellen, zijn:

- Welke positieve bijdrage kunnen wij/kan het evenement leveren aan een duurzame ontwikkeling?
- Wat zijn daarbij de beste maatregelen, of anders: waar kunnen wij/kan het evenement de grootste invloed uitoefenen?
- Welke duurzaamheidsthema's spelen voor onze organisatie/ons team reeds een rol?
- Over welke duurzaamheidsthema's wordt momenteel in de regio/in de branche maatschappelijk gediscussieerd?
- Welke positieve en negatieve uitwerkingen van het evenement en welke sociale, ecologische en economische risico's zijn reeds

bekend?

- Over welke thema's wordt reeds gepraat met sponsors, partners, dienstverleners en dergelijke partijen?
- Welke thema's zijn weliswaar relevant, maar worden momenteel nog niet uitgewerkt?

Voor een overzicht van thema's kan je oriënteren aan de duurzame-ontwikkelingsdoelstellingen van de Verenigde Naties ofaan de hand van deze checklist. Neem in het begin niet te veel hooi op je vork. Wees selectief in welke doelen je daadwerkelijk gaat uitwerken. Voor een beter overzicht en juiste prioriteiten is het mogelijk je thema's samen te brengen in een matrix.

Greenevents Hamburg
www.unric.org/nl/duurzameontwikkelingsdoelstellinge

➤ **naar 1.7: Er bestaat een concept voor milieuen klimaatstrategie**

Een milieustrategie heeft als doel het verminderen van het verbruik van grondstoffen. Voorbeelden van dergelijke grondstoffen zijn water en energie. Het bewerkstelligen van een vermindering werkt het beste aan de hand van precieze doelstellingen. Een voorbeeld van een doel van de milieustrategie is het verminderen van het relatieve stroomverbruik van een evenement met 50 % over een tijdspanne van vijf jaar. Relatief betekent hier dat het absolute stroomverbruik wordt gemeten in relatie tot de duur van het evenement en het aantal

bezoekers. Het absolute stroomverbruik vind je op de afrekening van je stroomleverancier. Je kunt natuurlijk ook de elektriciteitsmeter aflezen voor en na het evenement.

Voorbeeld voor een eendaags evenement in de zomer met 1.000 bezoekers, aangesloten aan het elektriciteitsnet. Momenteel verbruik 2020: 1.000 kWh; doelverbruik 2025: 500 kWh

Maatregelen om het doel te bereiken:

- Vervanging van alle verlichting door LED
- Modernisering van elektrische toestellen
- Opleiden van het team in energie-efficiënt gedrag
- Geoptimaliseerde plaatsing van koelkasten
- Geoptimaliseerd gebruik van daglicht
- Etcetera.

Het bovenstaande is nog vrij eenvoudig. Het wordt wat lastiger als het gaat om het besparen van klimaat-relevante emissies (CO²-equivalenten), hiervoor heb je veel meer gegevens nodig. De klimaatvoetafdruk is onder andere samengesteld uit warmte, stroom, mobiliteit, consumptiegoederen en voeding. Met behulp van een CO²-calculator kun je de door een evenement ontstane broeikasgasemissies grof gezien meten. Als je de broeikasgasemissies preciezer wilt berekenen, of streeft naar gecertificeerde klimaatneutraliteit, moet je een professionele adviseur raadplegen. Tijdens het advies worden wezenlijke emissies samen met jullie opgespoord en er wordt op gelet dat jullie ruim op tijd de juiste gegevens verzamelen.

➤ **naar 1.11: Overige, onvermijdelijke emissies worden gecompenseerd.**

Er zijn veel mogelijkheden om de emissie van broeikasgas te verminderen, zonder er iets voor te moeten

laten. Ook kleine stapjes tellen: regionale producten kopen, vaker de fiets pakken of overstappen op groene stroom. Wie bijvoorbeeld niet zonder die ene vliegreis kan, kan de veroorzaakte emissies compenseren op andere gebieden. In principe geldt deze volgorde: eerst vermijden en verminderen, als het nodig is compenseren.

Klimaatrelevante emissies kunnen worden gecompenseerd door financiële ondersteuning van internationale en nationale klimaatprojecten als energieprojecten, landbouwprojecten, herbebossing, herstel van veen- en zoutmoerassen en het behoud van bos. De internationale valuta voor compensatie zijn emissiecertificaten.

De berekening van emissies gebeurt niet altijd op dezelfde manier, een compensatie is niet altijd even duur – let bij de keuze van een partner goed op de kwaliteitsstandaarden.

➤ **naar 1.16: Het team wordt betrokken bij het vastleggen van duurzaamheidsdoelen en -planningen.**

Maatschappelijke transformatie richting duurzaamheid lukt niet alleen met technologische innovatie en economische dynamiek, maar is ook een taak voor de maatschappij. Met duurzaamheid hebben wij allemaal te maken – onze huidige levensstijl, ons consumptiegedrag en onze infrastructuur uit het verleden zijn in de toekomst niet langer draagbaar. Ieder mens heeft eigen ideeën en mogelijkheden en kan daarmee een bijdrage leveren. En dat lukt het beste als de maatschappelijke doelen je persoonlijke doelen worden. Participatie betekent dat mensen deel kunnen nemen aan beslissingen die hun leven beïnvloeden, dat ze aangeemoedigd worden om hun belangen onder woorden te brengen en erover te onderhandelen en dat mensen hun ervaringen en waarden kunnen inbrengen.

Hoe werkt dat concreet? Hier een paar voorbeelden:

- Geef elkaar feedback;
- Ontmoet elkaar en ontwikkel de ideeën tezamen – of vraag het team wat ze van de ideeën vinden;
- Zorg voor een ideeënbus. Dit kan een kleine doos zijn waar iedereen spontaan een idee of commentaar in kan gooien dat gericht is op verbetering van de organisatie of goed is voor de duurzaamheid van het evenement. Over deze

ideeën kan vervolgens worden gediscussieerd.

Niet iedereen heeft zin en tijd om zich met alle thema's bezig te houden. Maar er moet ten minste de mogelijkheid bestaan om deel te nemen. naar

➤ **2.2: Alle partners, bezoekers en buurtbewoners krijgen de mogelijkheid om feedback te geven en voorstellen in te dienen voor doelen, maatregelen en successen**

Het is belangrijk om het team erbij te betrekken. Maar ook bezoekers, partners, dienstverleners en buurtbewoners hebben eigen ideeën en meningen over duurzame evenementen. Het zou bijvoorbeeld goed kunnen dat je als organisator veel energie stopt in het ontwikkelen van een afwasstation voor statiegeldglazen en daarbij helemaal vergeet om borden te plaatsen hoe je dat afwasstation kunt vinden en hoe het statiegeldsysteem werkt. Het kost tijd om met mensen te praten. Zorg ervoor dat het verkrijgen van feedback stressvrij blijft door de juiste methodes te kiezen. Hier zijn een paar ideeën:

- Hang een feedbackbox op bij de ingang/uitgang.
- Bij een evenement met aanmelding per e-mail: stuur achteraf een korte enquête. Hiervoor bestaan diverse kosteloze mogelijkheden
- Feedback met afbeeldingen visualiseren. Er is bijvoorbeeld een methode met een schietschijf, net als bij darten. Het midden van de schijf is hierbij het meest positief. Hierbij kunnen op een duidelijke wijze waardes op een schaal zichtbaar worden gemaakt.
- De "vijf-vinger-methode" biedt mogelijkheden voor open antwoorden. Natuurlijk kunnen de vragen ook worden gesteld zonder hand.
 - Duim: wat was super?
 - Wijsvinger: wat heb ik geleerd?
 - Middelvinger: wat kan er verbeterd worden?
 - Ringvinger: wat neem ik mee (positief en negatief)
 - Pink: wat kwam tekort?
 - Handpalm: wat ik verder nog wilde zeggen/wat zijn mijn wensen/verdere voorstellen?

➤ **naar 2.5: De duurzaamheidsdoelen, -maatregelen en -successen worden voor, tijdens en na het evenement gecommuniceerd aan de bezoekers.**

"Doe goed en praat erover" is een

credo van de duurzaamheidsbeweging. Doe er alles voor om je niet alleen te bewegen in een omgeving van gelijkgezinden, maar zoek ook het gesprek met mensen die een andere mening hebben. Met voorlichting alleen kan het gedrag van mensen echter bijna nooit veranderd worden. Het is goed als mensen de indruk krijgen "dat er iets gebeurt". Nog beter is het als ze daaraan mee kunnen doen en er plezier in hebben. Het woord "duurzaamheid" hoeft niet te worden uitgesproken om duurzaamheid over te kunnen dragen. Zorg dat je in het leven van alledaagse contacten hebt met mensen en wees ook zelf creatief – bijv. trappen op een hometrainer om je eigen smoothie te mixen. Af en toe is het echter ook goed om mensen de consequenties van niet-duurzaam gedrag te tonen, bijvoorbeeld door informatieborden of tentoonstellingen.

➤ **naar 3.1: Bij de keuze van de evenementlocatie wordt rekening gehouden met duurzaamheidsaspecten.**

De juiste locatiekeuze heeft enorme uitwerkingen op de CO₂-voetafdruk van een evenement. Zo ontstaat 40 – 85 % van alle emissies van een evenement ontstaan normaliter door de heenen terugreizen en het goederenvervoer. Dieselgeneratoren zijn eveneens een grote post op de emissiebalans van een evenement. De ideale locatie voor een klimaatvriendelijk evenement kan eenvoudig worden bereikt met klimaatneutrale (openbare) vervoersmiddelen en wordt voor 100 % verzorgd met groene stroom uit een bestaand elektriciteitsnet. Dat is een visie die nog heel ver weg is van de huidige realiteit van de infrastructurele mogelijkheden in veel regio's van het land. Ondersteun deze visie en probeer er zo goed mogelijk voor te zorgen dat klimaatvriendelijke vervoersmiddelen en energieverzorging worden aangeemoedigd.

➤ **naar 4.2: Duurzaamheid is een hoofdaspect bij de selectie van partners**

Voor een kloppend en progressief duurzaamheidsconcept is ook de keuze van de passende partners belangrijk. Dat geldt voor sponsors, dienstverleners, kunstenaars en alle anderen. Zelfs als de keuzemogelijkheden beperkt zijn, is het goed om gesprekken te voeren en samen "regels" op te stellen voor een duurzaam evenement.

Bijna geen enkel mens of enkele onderneming is 100% duurzaam. Wat daarom telt zijn geloofwaardige

stappen naar de toekomst. Bij de keuze in dergelijke stappen kunnen de volgende vragen verhelderend zijn:

- Hoe staat de instelling ten opzichte van duurzaamheid? Is er durf voor verandering?
- Streeft de potentiële partner naar een eigen duurzaamheidsstrategie?
- Hoe geloofwaardig is deze partij in een eventuele uitvoering van duurzame plannen?

Spreek met jullie partners over wat je samen wilt bereiken. Als resultaat kan er een mondelinge of contractuele overeenkomst ontstaan. Bijzonder duurzaam gedrag kan worden gestimuleerd door positieve prikkels zoals een goede standplaats en reclamevlakken. Hier een paar voorbeelden:

- Reis enkel met duurzaam openbaar vervoer
- Maak geen gebruik van wegwerpmateriaal (plastic zakken, flyers etc.)
- Compenseer de veroorzaakte klimaatemissies
- Uitgave van uitsluitend gecertificeerde en/of regionale producten

➤ **naar 4.7: Duurzaamheid is een vereiste voor giveaways en reclame-materiaal.**

Wie niet weet waar een product vandaan komt en hoe het geproduceerd werd, moet vertrouwen op keurmerken en labels. Deze helpen onderscheid te maken tussen betere en slechtere producten. Er zijn echter teveel labels op de markt die producten (en dienstverlening) kwalificeren als bijzonder duurzaam, milieuvriendelijk, sociaal of van hoge kwaliteit. Zelfs oudgediende duurzaamheids-specialisten verliezen in deze jungle van keurmerken gemakkelijk het overzicht. Maar er is een lichtpuntje: er zijn internetportals waar keurmerken voor heel veel producten gepresenteerd en beoordeeld worden.

Deze opsomming komt uit het niets. Waar staat het voor?

- Textiel
- Levensmiddelen
- Papier
- Laptops, techniek
- Snijbloemen
- Was- en reinigingsmiddelen

In principe bestaan er geen wettelijke regelingen voor het uitvaardigen van kwaliteits- en duurzaamheidslabels of dergelijke keurmerken. Vaak ontstaan ze op initiatief van een branche en de betreffende eisen hebben betrekking op één specifiek

product. Soms worden ook alleen bepaalde stappen in het productieproces beoordeeld. Hoogwaardige labels hebben betrekking op een zo groot mogelijk deel van de leverketen, worden op een transparante manier gecontroleerd door onafhankelijke derden en de standaarden waarop ze gebaseerd zijn worden regelmatig bijgewerkt.

➤ **naar 5.2: Het gebruik van duurzame verkeersmiddelen wordt gestimuleerd.**

Met betrekking tot de heen- en terugreis van bezoekers bestaat er een groot potentieel om CO²-emissies te besparen. De belangrijkste veroorzaker is de auto. Wie helemaal niet reist, maar digitaal deelneemt, is bijzonder klimaatvriendelijk bezig. Maar digitale evenementen kunnen ontmoetingen tussen mensen niet vervangen. Echter, bijzondere informatiebijeenkomsten, conferenties en (team-) vergaderingen – dus alles waar het uitwisselen van informatie op de voorgrond staat – werken ook digitaal goed. Ze verminderen emissies en besparen niet. Om mensen ertoe te brengen om hun auto te laten staan, moeten ze van zichzelf uit gemotiveerd zijn of het (digitale) alternatief is aantrekkelijker, voordeliger en comfortabeler.

➤ **naar 6.2: Er is een energie-efficiëntieplan om energie intelligent te gebruiken.**

Energie-efficiëntie betekent hetzelfde doel te bereiken met minder energie en de rest zoveel mogelijk te dekken met hernieuwbare energie. Dat is goed voor het klimaat en de portemonnee. Er kan ook veel winst worden behaald door het saneren van gebouwen, bijvoorbeeld door het moderniseren van de verwarming en energie-efficiënt productdesign. Alles wat verwarmt of koelt heeft veel energie nodig. Wees niet bang voor een aanschaf waarvan de besparing pas na bijvoorbeeld vijf jaar rendeert. Energie-efficiëntie loont! Iedereen kan meedoen. Eenvoudige prikkels, modernisatie en tips aan het team voor een zuinige omgang met energie kunnen samen heel veel uitmaken. Als je een vaste prijs afsprekt voor het energieverbruik, bijvoorbeeld met een cateraar of andere partner, leidt dat vaak tot een hoger verbruik dan wanneer specifiek wordt afgerekend.

➤ **naar 7.3: Bij voorkeur worden klimaatvriendelijke vegetarische/veganistische, regionale en seizoensgebonden levensmiddelen aangeboden.**

Onze voeding maakt een vijfde van de broeikasgassen uit die ieder van ons uitstoot. Wat er op het bord komt, maakt dus een wezenlijk verschil voor de persoonlijke klimaatbalans en die van het evenement. Klimaatvriendelijk eten betekent: minder dierlijke en meer plantaardige levensmiddelen gebruiken. Verse producten kopen die zo min mogelijk bewerkt zijn en het vermijden van diepvrieseten. Koop seizoensgebonden groente en fruit, het liefst van de koude grond. Kies voor regionale producten kiezen en vermijd per vliegtuig of schip geïmporteerde levensmiddelen. Meer dan twee derde van de broeikasgassen in de landbouw ontstaat bij het houden van dieren. Om de landbouw minder schadelijk te maken voor het klimaat, moet dus de productie (en de consumptie) van vlees- en zuivelproducten verminderd worden. Wie niet zonder vlees wil leven, kan kiezen voor tamelijk klimaatvriendelijk wild. Veeteelt met runderen veroorzaakt de grootste hoeveelheid broeikasgassen.

➤ **naar 8.4: Wegwerpplastic wordt niet gebruikt**

Afvalvermijding en -verwijdering is een tophema voor duurzame evenementen. Het beste afval is het afval dat helemaal niet ontstaat. In supermarkten en ook op evenementen vind je vaak verondersteld composteerbaar plastic. Dit materiaal zorgt voor veel misvattingen en het is geen milieuvriendelijk alternatief voor gebruikelijk plastic. Het kan niet worden gecomposteerd in de gebruikelijke installaties – en al helemaal niet ergens langs de weg. Maak als dat mogelijk is altijd gebruik van herbruikbare producten. Als je toch wegwerpverpakkingen gebruikt, let er dan op dat je het goed weggooit. Als je twijfels hebt, bespreek het dan met het afvalbedrijf. Misvattingen over bioplastic en biologisch afbreekbaar plastic:

- Bioplastic is (deels) gemaakt uit biomassa, bijvoorbeeld suikerriet of maïs. Het is niet per se biologisch afbreekbaar.
- Biologisch afbreekbaar plastic vergaat onder bepaalde omstandigheden tot CO² en water. Het is niet per se gemaakt van biomassa.
- Bioplastic kan in de gebruikelijke afvalverwerking gerecycled worden als het ongeveer dezelfde chemische structuur heeft als kunststof op basis van fossiele olie. Anders moet het tot op heden verbrand worden. Goed recyclebaar zijn bijvoorbeeld PETflessen met een aandeel bioplastic.

- Biologisch afbreekbaar plastic hoort bij het restafval en niet in de GFT-bak. Uit biologisch afval wordt bijvoorbeeld compost gemaakt en chemisch geproduceerd, biologisch afbreekbaar plastic hoort hier niet in.

Plaatselijke afvalverwerkers kunnen – afhankelijk van hoe hun installaties werken en hoe het afbreekbare plastic geproduceerd werd – uitzonderingen maken.

➤ naar 9.3: Reinigingsmiddelen zijn milieuvriendelijk.

Na een evenement wordt er opgeruimd. Bij stadsfeesten wordt de binnenstad gereinigd met veegmachines, bij evenementen die binnen plaatsgevonden hebben, wordt de vaat gedaan, gedweild en afval opgeruimd. Als het reinigen van de locatie gedaan wordt door een externe dienstverlener, loont het om na te vragen of de gebruikte reinigingsmiddelen milieuvriendelijk zijn (bijv. biologisch afbreekbaar) en of ze vanwege het hoge materiaalverbruik geen gebruik maken van wegwerppoetspullen. Maak gebruik van poetsmiddelen met het EU Ecolabel (Eurobloem) en geef de voorkeur aan concentraat, want die veroorzaken minder verpakkingsafval.

Reinigingsmiddelen kunnen agressieve ingrediënten bevatten die schade toebrengen aan de luchtwegen. Daarom is het belangrijk dat het schoonmaakpersoneel hier goed tegen wordt beschermd.

Geen enkel reinigingsmiddel is werkelijk milieuvriendelijk, want – ongefilterd – belasten ze het afvalwater met chemicaliën. De tensiden die in reinigingsmiddelen zitten, kunnen inmiddels geheel biologisch worden afgebroken in waterzuiveringsinstallaties. Andere ingrediënten zoals geur- en kleurstoffen kunnen vaak niet worden afgebroken, hopen zich op in het milieu en veroorzaken schade. Fosfaat- en stikstofproducten leveren een bijdrage aan de overbemesting.

Tips om milieuvriendelijk te reinigen:

- Niet lang wachten, frisse vervuiling kan eenvoudiger worden verwijderd.
- Altijd letten op hygiëne en het liefst geen desinfectiemiddelen gebruiken.
- Reinigingsmiddelen zuinig doseren.
- Minder is meer: je hebt niet voor elk oppervlak een speciaal poetsmiddel nodig. Maak gebruik van concentraten met het ecolabel

“Eurobloem”.

- Bewaar reinigingsmiddelen altijd veilig, dus buiten bereik van kinderen (en water).

➤ naar 10.2: Bij alle activiteiten wordt rekening gehouden met maatschappelijke diversiteit en deze wordt bevorderd.

Het bevorderen van veelzijdigheid en gelijke behandeling is de basis voor een faire omgang met elkaar en voor gelijke kansen. Veelzijdige achtergronden, levensrealiteiten en perspectieven vormen een meerwaarde voor het team en het evenement. Het bevorderen van veelzijdigheid betekent concreet dat er meerdere nationaliteiten en generaties deelnemen. Gelijkheid van mannen en vrouwen en het gegeven dat mensen met een handicap en verschillende seksuele oriëntaties geïntegreerd worden. Hoe gaat dat in zijn werk? Probeer overal mee te denken over veelzijdigheid. Let bijvoorbeeld op een evenwichtige verdeling van de seksen op het podium. Let er bij de keuze van de cateraar op of er een voldoende aanbod van vegetarisch, veganistisch en halal eten is. Probeer tieners en senioren op te nemen in het team van vrijwilligers. Er zijn veel mogelijkheden.

COLOFON

Versie

Januari 2021

Originele uitgever

Nationalparkverwaltung
Niedersächsisches Wattenmeer,

telefoon +49 4421 911-0

Virchowstraße 1

26382 Wilhelmshaven

poststelle@nlpv-wattenmeer.niedersachsen.de

www.nationalpark-wattenmeer.de

Tekst

Lena Hansen (Green Events Hamburg,
greeneventshamburg.de)

Daan Stigter (Lab Vlieland, labvlieland.nl)

Met de steun van

 Alfred Toepfer
Akademie für Naturschutz

Redactie

Katrin Kirfel (Nationalparkverwaltung
Niedersächsisches Wattenmeer)

Mark van den Anker (Marketing Groningen)

Enno Lieder (Merk Fryslân)

Vormgeving

Meet in Friesland, naar het ontwerp van Tanja Dänhardt

